

Joanna Kurczewska

Wprowadzenie

W niniejszym tomie zebrałam artykuły, dotyczące różnych, istotnych z punktów widzenia zarówno teorii socjologicznej, jak i diagnozy społeczeństwa polskiego, wymiarów zmiany społecznej. A zatem, podkreślmy to szczególnie mocno, bohaterem tomu jest fenomen zmiany społecznej we wszystkich – mam nadzieję – ważniejszych uwikłaniach teoretycznych, i co niemniej ważne – ujmowany głównie, lecz nie wyłącznie, w kontekście transformacji ustrojowej państwa i społeczeństwa polskiego. Podstawowym tematem teoretyzowania oraz analiz empirycznych o wyraźnych celach teoretycznych są więc najnowsze ujęcia, klasycznego skądinąd, tematu socjologii, jakim jest zmiana społeczna, w tym zmiana o charakterze rewolucyjnym, radykalnym.

Przemiany ustrojowe w pewnym zakątku Europy Środkowo-Wschodniej, czyli w Polsce lat dziewięćdziesiątych, trudno przecenić. Zmieniły one nie tylko świat społeczny i infrastrukturę cywilizacyjną milionów ludzi, ale i spowodowały nie lada zawirowanie teoretyczne w wielu naukach społecznych. Zamieszanie teoretyczne nie ominęło też różnych socjologii krajowych z tego zakątka Europy. Stało się – o czym świadczą najważniejsze badania i studia teoretyczne podejmowane po 1989 roku – ważnym elementem rozwoju polskiej socjologii w końcu XX wieku. Było tym składnikiem, który jednocześnie stanowił odpowiedź na dyskusje o pojęciu zmienności adekwatnym do społeczeństw nowoczesnych i ponowoczesnych z różnych

kęgów cywilizacyjno-kulturowych, i reakcję na gwałtowną przemianę warunków życia wielu narodów i nieprzejrzystość struktur i procesów społecznych.

Tytuł książki zdaje się być wielce neutralny; dotyczy on tematu stale obecnego w każdej, nawet mało ambitnej, socjologicznej interpretacji rzeczywistości „tu i teraz”. Trudno wyobrazić sobie jakąkolwiek pracę socjologiczną, która by mogła pominąć czy unieważnić kwestię zmienności lub powstawania czy schyłku jakiegoś ładu społecznego. Kwestia ta, na mocy bardzo różnych tradycji metateoretycznych i teoretycznych, należy do stałego, powszechnego instrumentarium każdego badacza, który pragnie opisać i objaśnić charakter jakiegokolwiek zjawiska społecznego. A zatem, jest kwestią *par excellence* akademicką, pewną koniecznością analityczną w opisie dynamiki jakiegoś zjawiska.

Pod tą neutralnością tytułu gwarantowaną przez rutynowe praktyki socjologiczne – sprawdzone w nowszej historii socjologii – kryje się wielka różnorodność aksjologicznych ujęć charakteru zmiany, jej celów i sposobów artykulacji. Mimo że socjologowie polscy – śladem zagranicznych kolegów – nie tylko ogłosili upadek teorii postępu w wyjaśnianiu zmienności, ale i wyrzucili ją ze swojej dyscypliny, niewiele troszcząc się o uzasadnienia tego unieważnienia teoretycznego, a zajmując się najnowszymi zmianami postawili sobie za cel pokazanie drogi od socjalizmu (czy komunizmu) do społeczeństwa i państwa demokratycznego i liberalnego. Innymi słowy, zakładając rozwój ku formom „lepszemu” czy dojrzałszemu życia społecznego i polityczności, zaczynają kierować się w stronę optymistycznych wariantów teleologicznych modeli zmienności rzeczywistości społecznej.

Zebrane w tomie artykuły są – moim zdaniem – doskonałym świadectwem szczególnego momentu teoretycznego i historyczno-kulturowego w ujmowaniu analitycznym obecnej zmienności i współuczestniczenia w niej. Ujawniają one, jak silnym bodźcem do komplikowania zastanych i wymyślenia nowych ujęć teoretycznych zmiany są zjawiska społeczne, które „osaczają” jednostki i grupy społeczne i zmuszają je do nowych stylów życia indywidualnego i zbiorowego, a zwłaszcza – pod wpływem nowych instytucji – do dokonywania konwersji. Dlatego też w tomie znajdują się obok siebie najwyższej próby sposoby teoretyzowania o zmienności w ogóle, i opisywania konkretów empirycznych, przede wszystkim polskich, składających się na przełom ustrojowy, czy jak kto inny chce – na „wielką zmianę”.

Można chyba powiedzieć, że wszystkie zebrane teksty – różniące się jedynie pod względem sposobów formułowania tej samej zasady teoretycznej – należą do gatunku socjologii „krytycznej”, jednocześnie proponującej konstrukcje teoretycznego oglądu nowych zjawisk społecznych i budującej rekonstrukcję długiego przebiegu procesów rewolucyjnej – w sensie Tocqueville’owskim – zmiany społecznej. A więc projektują one pewne wyraźne ramy teoretyczne dla pola socjologicznego widzenia zachodzących na siebie procesów społecznych: dostarczają podstawowych pytań, stawiając je w sposób dramatycznie prosty (np. po co jest nam teoria zmiany?); oceniają i porządkują instrumentarium pojęciowe zmiany społecznej; konstruują wzorcowe scenariusze wielkich procesów społecznych; ujawniają różne założenia teoretyczne badań empirycznych zmiany społecznej; wreszcie formułują za „zwykłych uczestników” obecnych zmian społecznych ideały społeczne; pokazują zderzenia socjalistycznego „ancien regime” z rewolucją demokratyczną.

Całość pomieszczonych w tomie tekstów daje – moim zdaniem – przekonujący wizerunek socjologii polskiej poszukującej swej tożsamości w „nowych czasach”. Jedną z tych prób polega na szukaniu problematyki badawczej, która mogłaby scalać i porządkować większość najnowszych badań empirycznych i prac teoretycznych, a także – *last but not least* – która mogłaby skłaniać większe zespoły badawcze i instytuty do podejmowania wspólnych przedsięwzięć naukowych. Zebrane teksty, zogniskowane na różnych wymiarach zmiany społecznej, taką tendencję poznawczą prezentują.

Wedle rodzimej opinii publicznej i socjologów zagranicznych problematyka zmiany społecznej, a zwłaszcza transformacji, stała się w polskiej socjologii lat dziewięćdziesiątych, a także w socjologiach krajów o podobnym doświadczeniu ustrojowym, zasadą, która może krystalizować całą strukturę dyscypliny naukowej. Jednakże, moim zdaniem, ta zasada się dopiero w socjologii polskiej tworzy. Wydaje się, że zebrane w tomie teksty są – poza indywidualnymi próbami (np. P. Sztompki, E. Wnuka-Lipińskiego, M. Ziółkowskiego) – dobrym krokiem wstępnym do pełnego wypracowania tej zasady.

Badania empiryczne i studia teoretyczne z zakresu bardzo szeroko rozumianej problematyki zmiany społecznej są podejmowane we wszystkich bez wyjątku ośrodkach akademickich w kraju. Nie sposób je wszystkie wymienić. Najwięcej z nich, jeśli mam się kusić o pewne uogólnienia, dotyczy makroskopowego wymiaru polityczno-ekono-

micznego przemiany ustrojowej. Także wyraźny jest typ analiz przemian struktury społecznej; dają się wyodrębnić całkiem dobrze analizy skoncentrowane na postawach indywidualnych i grupowych wobec makrozmiian ekonomicznych i politycznych. Mniej wyraźna, aczkolwiek istotna, wydaje się wiązka analiz kulturowo-cywilizacyjnych.

Jednakże informacja o poczynaniach badawczych, indywidualnych i grupowych, jest wielce niepełna i rozproszona; nawet można o niej powiedzieć, że forma przedstawiania wyników studiów i badań w postaci trudno dostępnych raportów nie sprzyja – moim zdaniem – zarysowaniu rzetelnej mapy „zainteresowań zmianą społeczną”.

Taki stan informacji o badaniach i studiach nad zmianą, utrudniający ogólną orientację tematyczną wymaga działań na rzecz „przeźrocystości” tej problematyki. Wydaje się, że pokazywanie oryginalnych, indywidualnych interpretacji zmiany w ogóle (np. w postaci prób zbudowania socjologii zmiany społecznej) czy przemiany ustrojowej (np. w postaci rekonstrukcji demokratycznej) działa korygująco.

Jednakże, w moim przekonaniu, dopiero pokazanie różnych ujęć indywidualnych i zbiorowych zmienności społecznej i różnych form zmiany społecznej „obok siebie” (co umożliwi porównywanie ich z sobą i tworzenie alternatywnych ujęć) pozwoli dostrzec różnorodność zjawisk i ujęć występujących w ramach tematu „zmiana społeczna”. Bez jednoczesnego usytuowania ich obok siebie trudno będzie odnajdywać *differentia specifica* socjologii polskiej w tej ważnej dla jej całości dziedzinie zainteresowań i interpretacji.

Mam nadzieję, że prezentowany tom taką właśnie próbną mapę ujęć zmiany społecznej w socjologii polskiej przedstawi pod osąd środowisk socjologicznych i humanistycznych. Może ona wydać się wielu badaczom nieprzekonująca czy niepełna, jednakże ryzykuję jej prezentację, będąc przekonana, że składające się na tę mapę elementy są oryginalne, wartościowe, a ich krytyka dostarczy innym badaczom wiele przyjemności intelektualnych i zachęci do własnych poszukiwań w tej dziedzinie.

Jedną z charakterystycznych cech wszystkich bez mała zebranych tu artykułów stanowi poszukiwanie natury teoretycznej. Zebrane teksty różnią się stylem teoretyzowania, stosunkiem do tradycyjnych interpretacji zmiany i porządku społecznego, postulatami metodologicznymi. Niektóre z nich dotyczą precyzacji całych perspektyw teoretyczno-metodologicznych, podstawowych pojęć zmiany społecznej, pewnego typu makrospołecznych teorii modernizacyjnych czy teorii

budowania tożsamości społecznej, inne z kolei próbują mniej lub bardziej uniwersalne teorie zmiany przystosować do jakiegoś szczególnego obiektu społeczno-kulturowego w jakimś momencie historycznym, ważnym dla ogólnej dynamiki pewnej klasy obiektów społeczno-kulturowych.

Innymi słowy, wszystkim pomieszczonym w tomie tekstom właściwe są ambicje teoretyczne, z tym tylko, że w pewnej części tekstów próbuje się teoretyzować jedynie na temat ostatnich przemian ustrojowych w Polsce. Odmienność „obektu społeczno-kulturowego” była głównym powodem – a nie podział na studia teoretyczne i badania empiryczne – wprowadzenia w książce podziału na dwie części.

Zanim spróbuję jak najogólniej przedstawić te dwie części, warto jeszcze zwrócić uwagę na pewną wspólną wszystkim artykułom właściwość. Mianowicie, na tle większości studiów i badań socjologicznych lat dziewięćdziesiątych zwracają uwagę swymi odniesieniami teoretycznymi. Można powiedzieć, że ich autorzy są świadomi tego, że uprawiają teorię zmiany społecznej, a co więcej – są zaangażowani w najważniejsze spory teoretyczne na temat zmienności.

Czytając te teksty, zarówno dotyczące ogólnych problemów zmiany, jak i poszczególnych jej wymiarów odnoszących się do przypadku polskiego, nie można wątpić, że mamy do czynienia z wielce cenną refleksyjną socjologią zmiany społecznej. Uważam bowiem, że ten typ refleksyjności stanowi *differentia specifica* podejść prezentowanych w tym tomie.

Korzystnie te wszystkie teksty autorów wybitnych i znanych w polskim środowisku socjologicznym wyglądają na tle niemałej liczby prac badawczych, które mają charakter ateoretyczny. Można powiedzieć, że podstawowe pytania o zmianę społeczną zarówno natury ontologicznej, jak i epistemologicznej w pracach tych nie pojawiają się, a próby interpretacji wyjaśniającej są zredukowane do rozbudowanych opisów różnych faktów społecznych, którym towarzyszy zmienność. Wszystko to razem wzięte sprawia wrażenie, że wszystko, czym zajmuje się socjolog, „jest zmianą”. A zatem, oczywistość zmiany staje się atrybutem tego typu badań i analiz. Zmiana nie jest więc problemem badawczym czy zadaniem analitycznym.

Na tle tego typu prac, a jest ich naprawdę sporo, zebrane w tomie teksty – nie przesądzając z góry o jakości ich teoretyzowania – są inne. Stawiają sobie bowiem za cel zrozumienie zmiany społecznej, jej charakteru, funkcji, kontekstów. Dlatego też zebrane w książce artykuły

mogą stanowić swego rodzaju układ pozytywnych odniesień badawczych. Nawet wtedy, gdy inspiracje teoretyczne, proponowane wyjaśnienia, retoryka objaśnień zawarta w poszczególnych artykułach okazują się niezgodne z naszymi preferencjami w tej dziedzinie, to warto się im bliżej przyjrzeć, gdyż stanowią one – moim zdaniem – dobry punkt odniesień teoretycznych, który pomóc może w ustalaniu własnej interpretacji zmiany społecznej.

Ponadto artykuły te, zwłaszcza zebrane w części pierwszej, proponują socjologom w większości swej zajętem tym, „co się dzieje ostatnio w Polsce”, szersze konteksty teoretyczne i historyczne złożonej problematyki zmiany społecznej. Można o nich powiedzieć, że dostarczają one badaczom przemian w Polsce instrumentarium zarówno w dziedzinie najważniejszych pojęć, jak i schematów objaśniających czy perspektyw teoretycznych, obecnie diskutowanych w socjologii światowej czy szerzej w naukach społecznych. Pozwalają one usytuować teoretyczne analizy pewnego historycznego przypadku przemiany ustrojowej – mianowicie przejścia od socjalizmu państwowego do demokracji – wśród teoretycznych analiz innych przypadków historyczno-cywilizacyjnych czy innych teorii „wielkich zmian” (zarówno w kontekście doświadczeń europejskich, jak i w kontekście dróg rozwojowych specyficznych dla innych cywilizacji i kultur).

Z kolei artykuły zebrane w drugiej części – można ją umownie nazwać polonocentryczną – mogą pomóc w porządkowaniu wyjaśnień teoretycznych na temat różnych procesów społecznych, mających obecnie miejsce. Przede wszystkim rekonstruują one złożony układ zderzeń tego co „stare”, odziedziczone po poprzednich ustrojach, a zwłaszcza po socjalizmie, w strukturach społecznych czy procesach lokalnych, regionalnych czy mających miejsce w skali całego kraju, z tym co „nowe”, tworzone pod wpływem zewnętrznych społecznych i kulturowych kontekstów Polski czy pod presją wewnętrznej dynamiki odbudowywanych instytucji społeczeństwa i państwa demokratycznego.

Proponują też własne wizje i interpretacje tego, co w tyglu współczesnej Polski jest dominujące i tego, co marginalne. Można nie zgadzać się z jakimś określonym wizerunkiem patologii podstawowych instytucji politycznych i ekonomicznych czy inaczej rekonstruować nowe podziały społeczne; także można nie uznawać przedstawianych uogólnień strategii życiowych Polaków pod presją ostatnich przemian. Jednakże zebrane w drugiej części artykuły dostarczają tak wyraźnych interpretacji tego, co się dzieje ostatnio w Polsce, że zmuszają innych

badaczy do reakcji intelektualnej na nie: zachęcają do krytyki, bez której jakkolwiek socjologiczny ogląd świata społecznego „tu i teraz” staje się miażdżący. Innymi słowy, artykuły te nie wymuszają wiary ani w zebrane tam dane empiryczne, ani w ich uogólnienia; ich charakter diagnostyczno-wyjaśniający zachęca do prób własnych uogólnień i wyjaśnień tego, co kryje się pod powierzchnią „transformacji ustrojowej polsku”. Skłaniają, moim zdaniem, do prób odkrywania specyfiki tej transformacji poprzez dochodzenie do własnych ujęć jej dominant, jej innowacji czy blokad.

Próbując określić – co prawda w dość ogólny sposób – charakter zebranych w tomie artykułów, ich wspólny wyróżniający je „ton”, nie można pominąć ich cennych odniesień do ujęć zmienności obecnych w innych dyscyplinach humanistycznych. Zebrane teksty wskazują na wielką kulturę intelektualną ich autorów, daleko wykraczającą poza ramy jakiejś wąskiej subdyscypliny socjologicznej. W wielu przypadkach znajomość i głęboka interpretacja ujęć zmiany społecznej, obecnych w filozofii, antropologii kulturowej, politologii czy historii i psychologii społecznej, zasługuje na podkreślenie.

Pod tym względem korzystnie odróżniają się od większości obecnie pisanych prac socjologicznych. Autorzy przedstawionych tu artykułów są nie tylko świadomi ujęć zmiany społecznej w innych sąsiadujących z socjologią dyscyplinach, ale i potrafią z tych ujęć zrobić właściwy użytek, w znacznej mierze wzbogacający próby ich socjologicznej analizy. Właśnie z powodu „zamierzonej interdyscyplinarności” zebrane artykuły mogą wzbudzać też życzliwe zainteresowanie. Co więcej, zasługują na to, by je naśladować, gdyż bez nich próby zrozumienia przejścia „od socjalizmu do kapitalizmu”, interpretacje modernizacji politycznej i ekonomicznej, analizy procesów instytucjonalizacji, radykalnej przebudowy struktur społecznych itp. stają się niepełne. Najogólniej mówiąc, antropologia kulturowa, psychologia społeczna i historyczna, porównawcza historia społeczna i gospodarcza pozwalają zobaczyć lepiej zarówno samą kategorię teoretyczną zmiany społecznej, jak i właściwie zinterpretować jej szczególną egzemplifikację, czyli przypadek Polski.

W zebranych tekstach wiele jest wnikliwych odniesień do tych dyscyplin. Sposoby ich spożytkowania do analiz różnych wymiarów zmiany są takie, że nie tylko ulepszają one czysto socjologiczne instrumentarium zmiany społecznej, ale i wzbogacają teoretycznie i empirycznie pogranicza pomiędzy tymi dyscyplinami a socjologią.

Można powiedzieć, że teksty te nie tyle podkreślają granice między dyscyplinami, co zwracają uwagę na to, co je łączy w dociekaniach nad naturą zmienności społecznej, przejawiającej się tak na poziomie jednostek, jak i grup społecznych.

Wydaje się, że zebrane w tym tomie artykuły próbują przełamać – mam nadzieję, że z dobrym skutkiem – pewne stereotypy i nawyki w analizach zmiany społecznej. Przede wszystkim unieważniają one (podając tej strategii intelektualnej uzasadnienia) podział na to, co teoretyczne i na to, co empiryczne w podejściach do zmiany społecznej.

Proponują wiele różnych schematów interpretacyjnych zmiany społecznej, nie narzucają jednego np. makroskopowego czy mikroskopowego, uniwersalnego czy lokalnego typu podejścia do niej. Innymi słowy, nie oferują jakiejś perspektywy analitycznej w sposób bezalternatywny. Proponują coś w rodzaju „karty dań”, o których już wiadomo – bo znani są ci, którzy je przygotowali – że są godne polecenia.

Zachęcają, jeśli nie do własnych dociekań o interdyscyplinarnym charakterze, to do korzystania z interpretacji „sprawdzonych” w sąsiednich dyscyplinach naukowych. Można o nich powiedzieć, że w problematyce zmiany społecznej postulują otwartość na inne dyscypliny i zniechęcają do podkreślania zamkniętości socjologii czy jej omnipotencji w problematyce zmiany.

W związku z tym ograniczają abstrakcyjność i arbitralność teoretyzowania o zmianie społecznej; wskazują, jak ciekawe może być teoretyzowanie na jej temat, gdy z jednej strony wyraźne są jej uniwersalne tradycje i inspiracje metateoretyczne, z drugiej zaś jej historyczne egzemplifikacje. Pokazują, jak płodne teoretycznie mogą być „modele scenariuszowe” zmiany społecznej wypracowane dla różnych społecznych systemów regionalnych czy próby poszukiwania regionalnych teorii zmiany społecznej.

Skutecznie – moim zdaniem – podważają bezrefleksyjny polonocentryzm w analizach radykalnych przemian społecznych. Zawarte w tych tekstach, zwłaszcza w części drugiej, uogólnienia danych z różnego typu badań ilościowych i jakościowych, przeprowadzonych w ciągu ostatnich 10 lat, pozwalają ograniczyć polonocentryzm – wskazując na mechanizmy regionalne czy uniwersalne, ujawniając liczne zbieżności w przemianach ustrojowych Europy postsocjalistycznej na różnych poziomach agregacji społecznej – albo czynią go polonocentryzmem bardziej refleksyjnym.

Mianowicie chodzi tu o taki polonocentryzm, który osobliwości transformacji ustrojowej „po polsku” bardziej przekonująco uzasadnia. Dzięki uzasadnieniom teoretycznym (z różnych źródeł płynącym) poszukiwanie osobliwości polskich, towarzyszące z reguły większości prób tworzenia „teorii jednego okazu” (czyli teorii wyjścia z socjalizmu państwowego), nie przyczynia się do skrzywienia poznawczego, sprzyjającego patrzeniu na różne przemiany ustrojowe przez „polskie okulary” czy wzmocnienia poczucia oczywistości, zacierającego granice tego co naukowe.

Teksty zebrane w niniejszym tomie wiele z sobą łączy; widać to moim zdaniem choćby z dopiero co poczynionych uwag. Jak dotąd, podkreślane były głównie pewne wspólne cechy tych tekstów wynikające z powinowactw czysto intelektualnej natury. Jednakże te liczne, jak sądzę, powinowactwa są w jakiejś mierze spowodowane uczestnictwem autorów tych artykułów w seminarium IFiS PAN „Zmiana społeczna w perspektywie teoretycznej”. Innymi słowy, wiąże te teksty z sobą pewien wspólny kontekst organizacyjny, a mianowicie spotkania seminaryjne poświęcone problematyce zmiany.

Wszyscy bez wyjątku autorzy artykułów – dotyczy to zarówno autorów tekstów z części pierwszej i części drugiej – byli referentami lub komentatorami referatów diskutowanych w trakcie tego seminarium w ramach części czysto socjologicznej (tzn. projektującej socjologię radykalnej zmiany społecznej). Prócz tej części, istotnym składnikiem tego seminarium były spotkania z przedstawicielami dyscyplin sąsiadujących z socjologią, a zajmujących się zmianą społeczną. (Mam także nadzieję, że przedstawiciele tych dyscyplin wpłynęli na charakter interdyscyplinarności socjologów – autorów pomieszczonych tu tekstów).

Seminarium to – przypomnijmy – o charakterze ogólnopolskim skierowane było nie tylko do socjologów, ale i do przedstawicieli dyscyplin sąsiadujących z socjologią. Rozpoczęło swoje prace pięć lat temu, gdy sprawy transformacji były problematyką świeżą, budzącą wiele emocji u licznych badaczy, a przemiany ustrojowe wpływające na te zainteresowania były w centrum uwagi wszystkich bez mała obywateli.

W genealogii tego tomu roli tego seminarium nie można przecenić. Spotkania seminaryjne bezpośrednio i pośrednio prowadziły do narodzin tego tomu. Były forum licznych spotkań między samymi autorami tych tekstów, jak i dyskusji tych autorów z szerszą

publicznością. Wszystko to wpłynęło na charakter książki, określenie jej podstawowej tematyki, jej styl konstrukcji pojęć i schematów zmiany społecznej.

Pewną rolę w narodzinach książki odegrały – przypomnijmy – poszukiwania intelektualne wielu badaczy IFiS PAN, próbujących dokonać wielowymiarowej analizy polskiego doświadczenia transformacji. Warto w tym miejscu przypomnieć niemałą rolę w narodzinach seminarium zbiorowej ekspertyzy „Społeczeństwo w transformacji”; w niej to autorzy pragnęli podkreślić znaczenie podmiotowej strony przemian ustrojowych. Taki sposób patrzenia na transformację zachęcił wielu badaczy IFiS PAN do nowych przemyśleń redukujących znaczenie analiz, w których transformacja jest zjawiskiem zewnętrznym wobec jednostek i zbiorowości. Tak więc zwrócenie uwagi na podmiotowość zachęciło do rozleglejszych poszukiwań teoretycznych i nowych badań empirycznych. Sprzyjało m.in. podkreśleniu, jak ważne są dla adekwatnej interpretacji najnowszych przemian polskich stare i nowe teorie zmiany społecznej czy metateoretyczna krytyka zastanych schematów badań empirycznych.